

- Ukrainoznavstvo*. № 3 (76). Kyiv. Pp. 160–167. (in Ukrainian).
16. Chuprii L. (2023). *Posylennia heopolitychnoi subiektnosti Ukrainy ta perspektyvy rozpadu Rosii v umovakh suchasnykh hlobalnykh vykykiv* [Strengthening the geopolitical subjectivity of Ukraine and the prospects of the disintegration of Russia in the conditions of modern global challenges].
- Heopolityka Ukrainy: istoriia i suchasnist*. № 2(31). Kyiv. Pp. 10–21 (in Ukrainian).
17. Topalidis G., Kartalis N., Velentzas J., Sidiropoulou C. (2023). New Developments in Geopolitics: A Reassessment of Theories after 2023. URL: <https://doi.org/10.3390/socsci13020109>

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.34.13>
УДК 101.316:37.01

Тетяна ЦИМБАЛ

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри професійної та соціально-гуманітарної освіти,
Криворізький національний університет

ORCID: 0000-0001-8077-3238
E-mail: ttsymbal07@gmail.com

УКРАЇНСЬКЕ ШКІЛЬНИЦТВО В ОКУПАЦІЇ: ВІД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ДО РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Анотація. У статті представлено результати дослідження проблеми організації навчання у школах на окупованих територіях України під час Другої світової війни й упродовж сучасної російської окупації. Увага акцентується на спільних і відмінних рисах двох окупаційних режимів у контексті організації навчальної діяльності, на характеристиці цілей та змісту навчання, які використовуються окупаційними режимами на захоплених територіях. Аналізується політика у галузі освіти, яка проводилася німецькою окупаційною адміністрацією, внутрішні протиріччя та суперечливі підходи представників фашистської верхівки до функціонування українського шкільництва. Підкреслюється одноставність російської окупаційної влади в галузі освітньої політики на окупованих територіях.

Стверджується, що, не дивлячись на значну історичну відстань, два окупаційні режими мають багато спільних рис у підходах до організації освітньої діяльності на захоплених територіях України. Наголошується, що вороги розуміють вирішальну роль освіти у формуванні свідомості наступних поколінь. Чільне місце у процесі виховання відданих новій владі або прихильних до неї громадян окупанти надають педагогічним працівникам усіх ланок освіти. Непояльних до нової влади вчителів у найкращому випадку відстороняють від роботи, та частіше заарештовують і засуджують. Зауважується, що, як і вісімдесят років тому, готовність до співпраці з окупантами з боку вчителів не є масовою, але і не поодинокую. Крім того, під час окупації відбувається швидка заміна підручників на ідеологічно «правильні». Проте підкреслюються і суттєві відмінності в освітній політиці німецьких та російських окупантів: німці, у першу чергу, боролись з радянською ідеологією, а росіяни відкрито виступають проти української культури, мови, українства загалом, що призводить до геноциду та лінгвоциду. Важливим є й історичний контекст окупації, адже події, які відбувалися у першій половині ХХ ст., практично повторюються майже через сто років, коли у Європі панує лібералізм та демократія.

Ключові слова: українська школа під час окупації, нацистська і рашистська освітня політика, геноцид, лінгвоцид.

Tetiana TSYMBAL

Doctor of Sciences in Philosophical, Professor
Professor of Department of Vocational and Socio-Humanitarian Education
Kryvyi Rih National University

UKRAINIAN SCHOOLS UNDER OCCUPATION: FROM THE SECOND WORLD WAR TO THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Abstract. The article presents the results of a study of the problem of organizing education in schools in the occupied territories of Ukraine during the Second World War and during the current Russian occupation. Attention is focused on the common and distinctive features of the two occupation regimes in the context of the organization of

educational activities, as well as on the characteristics of the content and forms, goals and means of education used by the occupation regimes in the occupied territories.

The author analyzes the educational policy pursued by the German occupation administration, internal contradictions and contradictory approaches of the fascist leadership to the functioning of Ukrainian schooling. The author emphasizes the unanimity of the Russian occupation authorities in the field of educational policy in the occupied territories.

It is claimed that, despite the considerable historical distance, the two occupation regimes have many similarities in their approaches to the organization of educational activities in the occupied territories of Ukraine. It is emphasized that the enemy realize the crucial role of education in shaping the consciousness of future generations. The occupiers give a prominent place in the process of educating citizens loyal to the new government or loyal to it to teachers and pedagogical workers of all levels of education. At best, the occupiers suspend teachers who are disloyal to the new government, and more often arrest and convict them. It is noted that, just like eighty years ago, the willingness of teachers to cooperate with the occupiers is not widespread, but it is not isolated. In addition, during the occupation, there is a rapid replacement of textbooks with ideologically "correct" ones. However, significant differences in the educational policies of the German and Russian occupiers are also emphasized: the Germans primarily opposed Soviet ideology, while the Russians openly oppose Ukrainian culture, language, and Ukrainians in general, which leads to genocide and linguicide. The historical context of the occupation is also important, because the events that took place in the first half of the twentieth century are practically repeated almost a hundred years later, when liberalism and democracy prevail in Europe.

Keywords: Ukrainian school during the occupation, nazi and rashism educational policy, genocide, linguicide.

Постановка проблеми. Проблема осмислення особливостей організації освітнього процесу в умовах окупації українських територій актуалізувалась, починаючи з 2014 року, через 70 років після звільнення України від німецько-фашистських загарбників. Враховуючи досвід українського шкільництва 1941-1944 рр., маємо нагоду та необхідність дослідити спільні й відмінні риси німецької та російської окупації, проаналізувати наслідки навчання в німецькій окупації, з метою розробки стратегії відновлення української освітньої системи на деокупованих територіях. Звичайно, навіть побіжний погляд на ці трагічні періоди у вітчизняній історії дозволяє зрозуміти суттєві відмінності між ними, адже історичний час змінився: відстань у вісімдесят років, глобалізаційні процеси у світі, розвиток інформаційних технологій тощо, – все це накладає відбиток на спосіб організації шкільництва та його характер. Крім того, час, протягом якого громадяни України перебувають в окупації, на нашу думку, впливає на освітні процеси, позаяк три роки німецької окупації і більше десяти рашистської суттєво відрізняються.

Аналіз існуючих джерел та літератури. Вихідною точкою нашої розвідки стали документи та періодика часів Другої світової війни [2; 5–7; 13], роботи науковців Інституту історії України НАНУ [3; 11; 14], а також окремі публікації істориків (Б. Єржабкова, В. Ленська), в яких розглядається фашистська шкільна політика на території окупованої України [4; 8]. Підґрунтям вивчення шкільної політики в Україні сьогодні є свідчення людей, які перебувають в російській окупації, оцінка ситуації освітянами та представниками МОН України [1; 9; 10; 12].

Основною метою представленої розвідки є вивчення проблеми організації шкільництва на українських землях, окупованих німецькими загарбниками у ХХ ст. і окупованих російською армією у першій чверті ХХІ ст., з'ясування спільних та відмінних рис у навчальному процесі та спроба окреслити можливі

наслідки навчання українських дітей і молоді під тиском російських окупантів. Звичайно, треба враховувати мовний аспект учбової діяльності, адже, як правило, сучасні українські діти і молодь знали російську мову до окупації, у той час як школярі тридцятих-сорокових рр. ХХ ст. тільки у середній та старшій школі починали вивчати німецьку та інші іноземні мови.

Основна частина. У першу чергу зауважимо, що готуючись до окупації України, нацисти не приділяли увагу культурно-освітній політиці, адже їх цікавив виключно економічний аспект використання українських земель, українських підприємств і робочої сили, який був представлений директивами та інструкціями «Зеленої теки» Геринга [5].

Однак представники фашистської верхівки мали різні погляди і на характер, і на потребу організації освітньої діяльності на окупованих територіях загалом та українських зокрема. Так рейхскомісар Е. Кох наголошував: «Українцям не треба думати про школи й університети, тому що вони зобов'язані працювати, для роботи освіта не потрібна. Відкриття навчальних закладів вважаю зовсім недоцільним, бо тубільцеві-хліборобові і тубільцеві-робітникові освіта лише шкодить» [8, с. 81.]. Планував проводити політику онімечування та пригнічення на окупованих територіях рейхсфюрер Гімлер. «Для ненімецького населення на Сході, – писав він, – не повинно бути ніяких шкіл, крім чотирикласної початкової школи. Початкова школа має ставити своєю метою навчання учнів тільки рахуванню максимум до 500 і вмінню розписатись, а також поширення вчення про те, що пікірність німцям, чесність, старанність і слухняність є божою заповіддю. Вміння читати я вважаю обов'язковим» [13, с. 546.]. Натомість міністр східних територій А. Розенберг дотримувався іншої думки, будучи лояльним до культурного розвитку українців. Він вважав, що з метою знищення більшовицької ідеології необхідно відкривати школи, планував за-

снувати університети у Києві та в кількох інших містах України, а також висував ідею відкриття низки технічних промислових шкіл. Однак така позиція не знайшла підтримки нацистських очільників [4, с. 81]. Сам Гітлер чітко висловлювався щодо місцевого населення України, цинічно підкреслюючи, що «...загальна освіта є розкладаючою отрутою. Тому кожна верства населення буде мати свій рівень освіти. Широком масам рабів буде надане благодіяння бути неписьменними» [6, с. 13].

У 1941 р. на території нашої країни було створено Рейхскомісаріат Україна і організоване навчання, проте виключно початкових класів. Уся шкільна освіта була переведена на українську мову, і було введено обов'язкове вивчення німецької мови. Вища ж освіта для українців, на думку окупантів, була не потрібна. Тому збережені були професійні навчальні заклади, переважно медичні, технічні та сільськогосподарські. Заклади вищої освіти функціонували на Галичині, в Закарпатті та в румунській зоні окупації.

Таким чином німецька влада на окупованих територіях проводила освітню політику у векторі поневолення та онімечування. Не дивлячись на те, що у захопленому фашистами Києві було створено «Український науково-методичний інститут шкільної освіти», видавався журнал «Українська школа», відкрито кілька навчальних закладів для підготовки вчителів, їх метою було формування вірних вермахту педагогів. Окупанти дуже боялися вільнодумства українських педагогів та їхнього впливу на учнівську молодь, тому багато вчителів було страчено. Наприклад, тільки у Києві страчено більше 200 вчителів, на Харківщині – близько трьох тисяч [14].

Загалом освітні процеси на окупованих українських землях регулювалися наказами Е. Коха, який у січні 1942 р. підписав директиву про початок навчання у чотирирічних народних школах з першого лютого [4, с. 163]. Причому початкова освіта повинна була охоплювати всіх дітей віком від семи років. Також окупанти визначили і чітко закріпили вказівки щодо умов відкриття народних шкіл, змісту та обсягів навчальних планів тощо. Звичайно, проконтролювати всіх вчителів було неможливо, адже німці не тільки скорочували кількість вчителів та зменшували їхню заробітну плату, але й, з метою економії, скорочували кількість шкільних інспекторів. При відборі педагогів для роботи у початковій школі перевагу надавали україномовним працівникам з антирадянськими настроями. Викладання російської мови заборонялося.

Спочатку такі зміни здавалися відродженням української національної школи, в якій дітям буде прищеплюватися любов до всього українського, буде акцентуватися увага на визвольній боротьбі проти радянської окупації, на вивченні української історії, літератури, мистецтва. У «Краматорській газеті» від 15 жовтня 1942 р. зазначається: «З третього року навчання діти вивчатимуть у школі німецьку мову, мову того Великого Народу, що утворивши культурні цінності найвищого рівня, гарантує нам вільний розвиток української національної культури. ...Про те,

щоб допустити до вжитку наскрізь пронизані духом комунізму і ненависті, старі підручники, не може бути і мови» [7]. Така ж позиція висловлювалася на шпальтах газети «Голос Полтавщини», де подавалася концепція розвитку української національної освіти, звільненої від духу більшовизму, яка була б національною не тільки за формою, але й за змістом [2]. На шпальтах газети анонімний автор (вважається, що це був Г. Ващенко – знаний український педагог) презентує концептуальні засади розвитку української освіти, звільненої від більшовизму, який відривав дітей від рідного ґрунту, рідної культури. «Школа, – стверджував автор, – мусить озброювати нашу молодь науковими знаннями, потрібними для будівництва нового життя, озброювати її науковим світоглядом і технічними навиками, потрібними для сільського господарства, промисловості і торгівлі. Разом з тим, вона мусить виховувати у молоді високу національну свідомість, твердість волі й характеру, принциповість, ретельність і наполегливість в роботі, чесність і дисциплінованість, високу культурність в особистому і громадському житті, цілковиту відданість громадській справі» [2]. Тексти довоєнних україномовних підручників спочатку виправлялися німецькою адміністрацією, але згодом були заборонені, а потім і знищені 2 мільйони підручників. І вже на початку 1942 р. вперше в умовах окупації в Україні були видані буквар та читанки з української мови. Це дало підстави українцям на окупованих територіях сподіватися, що діти все ж отримають належну шкільну освіту.

Та через кілька місяців українці відчули на собі зверхнє ставлення німецької влади, яка з «визволителя з-під більшовицької неволі» сама перетворилася на поневолювача. Школярі вчилися читати, використовуючи газети окупантів та складаючи конспекти. До дітей застосовувалися фізичні покарання, з'явилася гендерна дискримінація, адже дівчат брали переважно до шкіл «домоводства». По суті школа перетворювалася на інструмент фашизованого виховання та пристосування до панівного становища німців. Недаремно над школами встановили опіку гестапо, офіцери якого щотижня викликали інспекторів та наказували, що і як треба викладати у школі, які заходи проводити. Особлива увага, звичайно, приділялась фальсифікації історії і сутності подій сьогодення, залученню дітей до профашистських молодіжних організацій. Запровадження в українських школах викладання національної історії, мови та літератури ще не свідчило про намагання відродити українську самосвідомість. Швидше в такий спосіб німці боролись з усім радянським, більшовицьким. Цим, звичайно, скористались українські педагоги, які залишились в окупації і мали можливість ознайомити учнів з творами заборонених радянською владою митців. Однак умови навчання були важкими. Не вистачало харчів, навчальні приміщення не опалювалися, вчителям не платили. Тому вони працювали додатково на будь-якій роботі: рубали дрова, прали білизну тощо.

Таким чином, спроба перетворити українську школу в умовах окупації на осередок національної освіти була приречена. Вже у 1942 р. українці усвідомили справжній характер німецької освітньої політики. Обов'язковою була тільки початкова освіта, а діти старше 12 років залишилися поза школою. Початкова школа перетворилася на засіб виховання покори і рабства, в школах панувала атмосфера страху, адже весь навчальний процес знаходився під повним контролем окупантів, які втручалися і в його організацію, і у змістовне наповнення. Діти і батьки намагались ухилитися від навчання у фашизованих школах і від трудової повинності школярів, яка була запроваджена на виконання директив А. Розенберга, організували підпільні та партизанські школи. Якщо ж дітей ухилили виявляти, їх позбавляли продовольчих карток, а на батьків накладали штрафні санкції.

Менших втрат зазнала професійна освіта. Німці були зацікавлені у розвитку українського сільськогосподарства, саме тому відповідні навчальні заклади підтримувалися окупантами. Наприклад, тільки на Полтавщині працювало шість сільськогосподарських технікумів, які готували освічену дармову робочу силу для Рейха. Працював навіть один із небагатьох залишених німцями науково-дослідних інститутів – Полтавський інститут кормів. Також працювали ремісничі школи для хлопців і художньо-промислові школи для дівчат, де навчали ткацтву, вишивці, в'язанню, килимарству, пошиву одягу.

Деякі навчальні заклади встигли виїхати із зони потенційної окупації у безпечні райони. Як свідчать архівні матеріали, у роки Другої світової війни понад 45 українських вищих навчальних закладів були евакуйовані і продовжували працювати в Казахстані, Туркменістані, Узбекистані. Деякі навчальні заклади приєднувались до місцевих вишів у якості факультетів. Для евакуйованих українських школярів у тилкових регіонах Росії та в Середній Азії були організовані українські школи або класи з українською мовою навчання. Крім того, евакуйовувались технічні та ремісничі училища, дитячі будинки та навчальні заклади інших типів. Усього в евакуації працювало близько ста українських навчальних закладів та більше 5,5 тисяч українських педагогів [3].

Таким чином, шкільна політика німецьких окупантів, що передбачала інтелектуальну деградацію, духовне зuboжіння українства, була спрямована на онімечення, знищення національної української свідомості та виховання покірності фашистській владі, у підсумку, вважаємо, зазнала поразки. Після деокупації України, кількість відбудованих, відновлених шкіл стрімко зростала: якщо у 1943-1944 навчальному році в Україні працювало майже 13 тисяч шкіл, де навчалося більше 1,8 мільйонів учнів, то у наступному навчальному році шкіл було вже 24 тисячі, а учнів – більше 4 мільйонів. Такі цифри свідчать про достатньо успішне відновлення шкільної освіти після німецької окупації.

Окресливши загальні риси освітньої політики німецьких окупантів, маємо підстави порівняти з нею

російську окупаційну політику. Однак зауважимо, що триває російська навала набагато довше: вже йде одинадцятий рік з початку окупації Криму і частини території Донецької та Луганської областей, триває третій рік повномасштабної війни, коли були окуповані ще й частини Запорізької та Херсонської областей. І чи буде таким успішним і швидким сучасне відновлення української школи – відкрите питання.

Наголосимо, що крім найбільшого – людських втрат, а також зруйнованої промисловості, втрат у сфері сільського господарства, російська окупація призвела до важких втрат в освітній сфері. Починаючи з 2014 р. пошкодженень зазнала кожна сьома школа в Україні, 365 закладів освіти зруйновано вщент, 3798 зазнали руйнувань різного масштабу. Переміщено на неокуповані території 29 закладів вищої освіти [11]. Для відновлення освітньої інфраструктури, за підрахунками світового банку, потрібно більше 14 млрд. доларів. На окупованих же територіях не залишилось жодного українського навчального закладу [10].

Необхідно зауважити, що і до 2014 р. на території Криму, наприклад, була проблема з вивченням української мови, адже існувало лише вісім шкіл з українською мовою навчання та п'ятнадцять – кримськотатарською. Така ситуація обумовлена радянським спадком в національній політиці, коли цілеспрямовано з території Криму висилали кримців та українців, а в їхні будинки переселяли росіян. Сьогодні, не дивлячись на те, що самі окупанти визнали українську мову однією з трьох державних на території Криму, вивчається вона виключно факультативно всього лише 6% учнів.

Школа стала найпершою мішенню для окупантів. Відразу після захоплення частини українських територій російська військова адміністрація намагається відновити роботу шкіл, але російською мовою і за російськими програмами. Стверджуючи, що прийшли «звільняти українців від нацистів», окупанти влаштували справжній терор вчителів і батькам школярів, які в силу різних причин залишилися на окупованій території. Педагогів залякують, викрадають, обшуковують їхнє житло, грабуючи його. Тих учителів, які не встигли чи не змогли виїхати й відкрито опиратися русифікації, катували, арештовували та виселяли з рідних міст. Хоча спочатку намагалися звабити грошима і кар'єрою: обіцяли велику зарплату: 70-80 тисяч російських рублів на місяць (понад 1100 доларів), керівному складу – 130 тисяч російських рублів (понад 2200 доларів). Та співпраця з російськими окупаційними адміністраціями не стала масовим явищем, хоч ворожа пропаганда намагалася створити відповідну картинку. Зокрема, у соцмережах поширювали відео повернення на початку вересня 2022 року великої групи українських вчителів з курсів у Росії. Але на співпрацю з окупаційною владою й російськими військовими пішли менше десятої частини педагогів. Окупанти примусово перекваліфікували українських вчителів за російськими стан-

дартами, завозили російських вчительок, розселяючи у покинуте українськими громадянами житло.

Тим не менше українські педагоги стали об'єктами й рятувальниками української символіки і книжок. Навіть якщо їм доводилося ризикувати власною безпекою.

Відразу після захоплення нових українських територій у 2022 р. російська окупаційна адміністрація наказала відкривати навчальні заклади. Попри те, що за два роки пандемії дистанційне навчання було добре відпрацьоване, окупати наполягали на негайному відкритті шкіл в очному форматі. Не стала перешкодою навіть зруйнована інфраструктура. Наприклад, у Маріуполі руйнування склали 90%, однак окупаційна влада постановила продовжити навчальний рік у місті до 1 вересня, з метою деукраїнізації й підготовки до навчання за російськими програмами. Та втілити заплановане цілком не вдалося ще й через брак вчителів. У вересні 2022 р. до початку занять умовно були готові лише 10 шкіл. Також відновили навчальний процес лише у чотирьох із 20 шкіл Мелітополя. Проте з притаманною їм брехливістю, 1 вересня російські ЗМІ заявили про початок навчання на «звільнених» територіях України у 1422 школах.

Натомість Міністерство освіти і науки України напередодні 1 вересня 2022 р. пояснювало, що навчання на окупованих територіях буде проводитись виключно в режимі онлайн, а учні можуть записатися у будь-яку школу України. На початку вересня мер Мелітополя І. Федоров заявив, що в місті 14 тисяч школярів почали навчальний рік в українських школах дистанційно [12].

Поспіх у питанні відновлення шкільної освіти пояснюється переконанням окупантів у тому, що школа є «оплотом бандерівщини», а все, що пов'язане з українською національною культурою, мовою, історією для загарбника є «ознакою нацизму», а значить підлягає знищенню. Крім того, школа завжди об'єднує вчителів, дітей і батьків, отже є осередком життя громади. Розміщуючи у школах військові бази, окупанти намагаються розхитати суспільство та підірвати його зсередини [9].

Прискіплива увага до організації шкільного навчання – це спроба закріпитися на нових територіях, демонстрація своїх намірів «залишитися тут надовго». Перехід на російську мову навчання безсумнівно свідчить про черговий злочин росіян проти українців – лінгвоцид. Саме так називає політику деукраїнізації закладів освіти на окупованих територіях уповноважений із захисту державної мови Т. Кремень, вважаючи лінгвоцид «частиною геноциду проти українців» [9].

Разом із русифікацією освіти, окупанти розпочали і процес «чистки» бібліотечних фондів, маскуючи це гаслом «боротьби з нацистською ідеологією». Вони вилучають книжки, які мають «екстремістський зміст», а це – всі підручники Історії України та літератури, а також усі книжки українською мовою. Так на Харківщині Росія почала зі знищення української символіки, а згодом і книжок. Забороненими і «шкід-

ливими» були оголошені такі твори, як історія українського війська для дітей «Шлях українського воїна», книжки про Голодомор, а також фіналісти Книги року ВВС-2018 «The Ukraine» А. Чапая та «Сірі бджоли» А. Куркова та інші. У програмі історії для 5-9 класу, укладеній «Донецьким республіканським інститутом розвитку освіти», пошук за словом «Україна» видає нуль результатів, за словом «Київ» – один. Київська Русь називається «державою Русь» або «Русская земля», Київ жодного разу не згадується як столиця й культурний центр Давньоруської держави. Донбас послідовно називається російським. Виділені окремі теми для вивчення державності «Донецької Народної Республіки», її конституції та захисту прав людини [9]. Тобто дітям послідовно нав'язуються російські наративи.

Якщо порівнювати сучасну ситуацію з відновленням освіти після німецької окупації, що відбувалося достатньо швидко, то сьогодні на це не варто сподіватись. Адже тривалий вплив російської пропаганди на українських школярів і педагогів деструктивно впливає на свідомість. Крім того, за даними МОН, понад 670 тис. учнів та 25 тис. вчителів виїхали з України і говорити про їхнє стовідсоткове повернення марно. Крім того, опитування серед 800 дітей показало: 45% дітей знаходяться у стані середнього і вище стресу та тривоги. Тобто, для них теж відновлення навчального процесу не є реалістичним, їм потрібна соціоемоційна підтримка, і, можливо, психологічна [1].

Висновки. Враховуючи викладене вище, можемо стверджувати, що німецька та російська окупації мають багато спільних рис. По-перше, окупанти усвідомлюють роль освіти у формуванні свідомості наступних поколінь. Причому важливу роль у процесі виховання відданих новій владі або принаймні лояльних громадян окупанти надають учительству, педагогічним працівникам усіх ланок освіти. Як і вісімдесят років тому, готовність до співпраці з окупантами з боку вчителів не була масовою, але все ж і не поодиноким. По-друге, під час окупації відбувається швидка заміна підручників на ідеологічно «правильні». Якщо німецька адміністрація не мала можливості замінити підручники, то знищувала старі або відповідно «редагували» наявні.

Проте є і суттєві відмінності в освітній політиці німецьких та російських окупантів: якщо німці, у першу чергу, боролись з радянською ідеологією, то росіяни відкрито виступають проти української культури, мови, українства загалом, що призводить до геноциду і лінгвоциду. Крім того, вплив росіян на свідомість учнів сильніше, ніж у часи німецької окупації, через відсутність мовного бар'єру, адже більшість школярів на окупованих територіях вільно володіє російською мовою. З іншого боку, сучасні школярі мають можливість навчатися в українських школах в онлайн режимі. Важливими факторами є і кількість років, проведених в окупації, й історичний контекст, адже події, які відбувалися у першій половині ХХ ст., практично

повторюються у першій чверті XXI ст., коли у Європі панує лібералізм та демократія.

Отже, проблема відновлення української освіти після деокупації є складним і багатограним процесом, який потребує ретельної підготовки на ґрунті мультидисциплінарних досліджень та виважених політичних рішень.

1. Вплив війни на середню освіту в Україні: виклики та перспективи. URL: <https://cedos.org.ua/events/vplyv-vijny-na-osvitu-v-ukrayini-vyklyky-ta-perspektyvy/>
2. «Голос Полтавщини». Архів випусків. URL: <https://libraria.ua/en/issues/328/>
3. Енциклопедія історії України. Т. 3: Е – Й. Київ: В-во «Наукова думка», 2005. 672 с.
4. Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в райхскомісаріаті «Україна» (1941-1944) у світлі німецьких документів. Київ: Наукова думка, 2008. 272 с.
5. «Зеленая папка» Геринга. URL: <https://nuremberg.media/dokazatelstvo/20210319/134469/Dokument-Zelenaya-papka-Geringa.html>
6. Краль В. Преступления против Европы. Москва: Мысль, 1968. 348 с.
7. Краматорська газета. URL: <http://education-ua.org/ua/ekskurs/424-435>
8. Ленська В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України. *Український історичний журнал*. 1990. №10. С. 81–86.
9. «Ми прийшли вас звільняти». Як Росія «денацифікує» школи на окупованих територіях. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61619012>
10. Освіта під загрозою. URL: <https://saveschools.in.ua/>
11. Переміщені заклади вищої освіти України. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
12. «Просимо не розповідати про українські уроки». Як вчать на окупованій території. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-62983478/>
13. СС в действии: Документы о преступлении СС. Москва: Прогресс, 1968. 624 с.
14. Українська культура в роки німецько-радянської війни. URL: https://uk.wikipedia.org/wikicite_note-Ukrmap-2

References

1. *Vplyv vijny na seredniu osvitu v Ukraini: vyklyky ta perspektyvy* [The Impact of War on Secondary Education in Ukraine: Challenges and Prospects]. URL: <https://cedos.org.ua/events/vplyv-vijny-na-osvitu-v-ukrayini-vyklyky-ta-perspektyvy/> (in Ukrainian).

2. «Holos Poltavshyny». *Arkhiv vypuskiv* [«The Voice of Poltava Region». Archive of issues]. URL: <https://libraria.ua/en/issues/328/> (in Ukrainian).
3. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Entsyklopediia istorii Ukrainy]. Т. 3: Е–J. (2005). Kyiv: V-vo «Naukova dumka». 672 p. (in Ukrainian).
4. Yerzhabkova B. (2008). *Shkil'na sprava ta shkil'na polityka v rajkhskomisariati «Ukraina» (1941-1944) u svitli nimets'kykh dokumentiv* [School Affairs and School Policy in the Reich Commissariat “Ukraine” (1941-1944) in the Light of German Documents]. Kyiv: Naukova dumka. 272 p. (in Ukrainian).
5. «Zelenaya papka» Geringa [Goering's «Green Folder»]. URL: <https://nuremberg.media/dokazatelstvo/20210319/134469/Dokument-Zelenaya-papka-Geringa.html> (in Russian).
6. Kral' V. (1968). *Prestupleniya protiv Evropy* [Crimes against Europe]. Moskva: Mysl'. 348 p. (in Russian).
7. *Kramators'ka hazeta* [Kramatorsk newspaper]. URL: <http://education-ua.org/ua/ekskurs/424-435> (in Ukrainian).
8. Lens'ka V. (1990). *Fashysts'ka shkil'na polityka na okupovaniy terytorii Ukrainy* [Fascist school policy in the occupied territory of Ukraine]. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*. №10. Pp. 81–86. (in Ukrainian).
9. «My pryshly vas zvil'niaty». *Yak Rosiia «denatsyfikuie» shkoly na okupovanykh terytoriakh* [«We came to liberate you». How Russia is «denazifying» schools in the occupied territories]. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61619012> (in Ukrainian).
10. *Osvita pid zahrozoju* [Education is under threat]. URL: <https://saveschools.in.ua/> (in Ukrainian).
11. *Peremischeni zaklady vyschoi osvity Ukrainy* [Relocated higher education institutions of Ukraine]. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (in Ukrainian).
12. «Prosymo ne rozpovidaty pro ukrains'ki uroky». *Yak vchat'sia na okupovaniy terytorii* [“Please do not talk about Ukrainian lessons”. How they study in the occupied territory]. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-62983478/> (in Ukrainian).
13. *SS v dejstvii: Dokumenty o prestuplenii SS* [SS in Action: Documents on SS Crime]. (1968). M.: Progress. 624 p. (in Russian).
14. *Ukrains'ka kul'tura v roky nimets'ko-radians'koi vijny* [Ukrainian culture during the German-Soviet war]. URL: https://uk.wikipedia.org/wikicite_note-Ukrmap-2 (in Ukrainian).